

ԼԵՎՈՆ ԽԱԶԵՐՅԱՆ

2

ՀԱՅ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՎԱՂ ՇՐՋԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Շարահյուսական հարցերի բնութիւնն ու մշակումը հայ քերականագիտութեան պատմութեան մեջ, ձևարանութեան ուսումնասիրութեան հարաբերութեամբ, համեմատաբար ուշ է սկսվում: Այդ հանգամանքը հիմնականում բացատրվում է նրանով, որ հանրահռչակ հուշն քերական Գրոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստ» (Γεγραμμενη γραμματικη) աշխատութեանը գերազանցապես վերաբերել է ձևարանութեան հարցերին, իսկ հայ քերականագիտութեանը, ինչպես հայտնի է, սկիզբ է առնում Թրակացու հենց այդ աշխատութեան թարգմանութեամբ, որը օրինակ և հիմք է ծառայել հայ քերականական ուսմանը ստեղծման և դարգացման համար: Այդ առթիվ Ն. Ադոնցը «Արուեստ Գրոնիսեայ քերականի և հայ մեկնութիւնը նորին» աշխատութեան մեջ գրում է. «Ինչպես հուշերի, այնպես էլ հայերի մաս, քերականական գրականութեան առանցքը հանդիսացավ Գրոնիսիոսը. նրանից էին հիշում և նրան վերադառնում հաջորդող դարերի բոլոր հեղինակները»¹:

Շարահյուսութեան հարցերը հուշերի մաս քերականական հատուկ քննութեան առարկա դարձան Թրակացուց երկու դար հետո միայն՝ հանձին Ապոլլոնիոս Գրակոլի, որը դրել է շորս հատորից բաղկացած մի աշխատութեան՝ «Շարահյուսութեան մասին» («Περὶ συγτάξεως») վերնագրով, թեև ուշ այն մանրամասնութեամբ ու խորութեամբ, ինչ տարողութեամբ ու մանրակրկիտութեամբ մշակվել էր ձևարանութեանը²: Սակայն սույն աշխատութեանը վաղ շրջանի հայ քերականագիտական մտքի վրա ազդեցութեան չի թողել³:

Սովորաբար մեր քերականագետներն ու լեզվաբանները հայերենի շարահյուսագիտութեան պատմութեան մասին խոսելիս սկսում են միայն XVII կամ ավելի շուտ՝ XVIII դարից (Սիմեոն Զուղայեցուց կամ Գալանոսից), իսկ մինչ այդ մեկնողական բնույթի քերականական մեր հարուստ գրականութեանից երբևէ կանգ են առնում միայն Վարդան Արեւելցու «Վասն մասանց» փոքրիկ աշխատութեան վրա և ընդհանրապես հայտարարում, որ շարահյուսագիտութեանը երկար դարեր եղել է «terra incognita»⁴: Այս պնդումը, անշուշտ, ճիշտ է ընդհանուր առմամբ: Սակայն շարահյուսագիտական մտքի պատմութեան ու-

¹ Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915 г., էջ 11:

² В. А. Звегинцев, Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков, Москва, 1956 г., էջ 13—14:

³ Պրոֆ. Գ. Զահարյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատութեանը հին և միջնադարյան Հայաստանում, 1954, Երևան, էջ 29:

⁴ Պրոֆ. Գ. Զահարյան, Նշված աշխատութեանը, էջ 29:

սուսմանասիրությունը չի կարելի պատկերացնել, առանց հետազոտելու միաժամանակ նրա սերտ աղերսակցությունն ու առնչությունը փիլիսոփայության և տրամաբանության հետ, առանց հենվելու շարահյուսագիտական այն հարուստ դիտողությունների վրա, որոնք տեղ են գտել փիլիսոփայական և տրամաբանական երկերում: Պատահական չէ, որ շարահյուսագիտական շատ տերմիններ ու հասկացություններ (նախադասություն, ենթակա, ստորոգյալ, որոշիչ և այլն) առաջին անգամ և հաճախված ձևով օգտագործվել են փիլիսոփայական և տրամաբանական բնույթի աշխատություններում: Այդ իսկ տեսակետից, շարահյուսագիտության նախապատմությունը պետք է որոնել ոչ միայն զուտ քերականական բնույթի աշխատություններում, այլև, առաջին հերթին, փիլիսոփայական ու տրամաբանական բնույթի երկերում: Եվ դա բնական է ու հասկանալի. լեզվաբանության պատմությունից գիտենք, որ հույն քերականագիտությունը, որը լատիներենի և բնդհանրապես եվրոպական լեզուների քերականական ուսմունքի ստեղծման համար նմուշ է ծառայել, իր ծագմամբ պարտական է հույն փիլիսոփայությանը: Շնորհիվ այն հանգամանքի, որ լեզուն մտածողության իրական դրսևորումն է, լեզուն և մտածողությունը պայմանավորված են միմյանցով, հետևաբար լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության պրոբլեմը փիլիսոփայության առանցքային խնդիրներից մեկն է եղել անցյալում, ուստի և լեզուն քննարկվում և ուսումնասիրվում է առաջին հերթին փիլիսոփաների կողմից: Այդ պատճառով էլ լեզվի տեսական հարցերը մշակվում են փիլիսոփայության մեջ, և իրավամբ հունական լեզվաբանության այդ շրջանը համարվում է նրա «փիլիսոփայական» շրջանը, ի տարբերություն լեզվի ուսումնասիրության ալեքսանդրյան դպրոցի, երբ լեզվաբանությունը անջատվելով փիլիսոփայությունից (իբրև առարկայից)՝ ձևավորվեց որպես ինքնուրույն գիտական բնագավառ⁵: Մտքի բոլոր ձևերն ու օրենքները (հասկացության, դատողության, մտահանգման, նույնության, հակասության, երրորդի բացառման և բավարար հիմունքի) դրսևորվում և մարմնավորվում են լեզվի միջոցով: Այդ նշանակում է, որ հույն փիլիսոփաները, մտքի ձևերն ու օրենքները վերլուծելիս, այսպես թե այնպես պետք է վերլուծեին նաև լեզուն, ստեղծեին համապատասխան տերմիններ, որոնցով քննեին լեզվական հարաբերությունները ինչպես տարրեր բնույթի նախադասությունների, այնպես էլ միևնույն նախադասության տարրեր անդամների միջև: Դրանով միայն կարելի է բացատրել այն, որ քերականական տերմինների հիմնական և ամենակարևոր մասը գիտական շրջանառության մեջ էին դրել ոչ թե քերականները, այլ փիլիսոփաներն ու տրամաբանները: Այդ հարցում մեծ երախտիք ունեն Պլատոնը, Արիստոտելը, ստոյիկյանները և ուրիշներ, իսկ հայ փիլիսոփաներից՝ առանձնապես Դավիթ Անհաղթը: Այս բոլորից հետևում է, որ շարահյուսագիտական մտքի նախապատմությունը շարադրելիս սույն հոդվածում քննության ենք առնելու ինչպես փիլիսոփայական և տրամաբանական երկերը վաղ շրջանի, այնպես էլ քերականական-մեկնողական բնույթի աշխատությունները:

* * *

Դավիթ Անհաղթը «Մահմանք իմաստասիրութեան» աշխատության մեջ քննում է, մի կողմից՝ «բան», «անուն», «սահմանում» տերմինները, մյուս կող-

5 Վ. Ա. Զվեգինցև, Նշված աշխատությունը, էջ 9:

մից՝ այն բառերը, որոնք ծառայում են նախադասության մեջ իբրև «չայտնիչ բնութեան ենթակայ իրի», քերականական արդի տերմինով՝ լրացումները (որոշիչ, հասկացուցիչ, բացահայտիչ): Նրա ըմբռնմամբ՝ «անունը» իրենով նշվող առարկայի հասկացությունն է՝ «անուն սահմանէ զբնութիւն ենթակայ իրին, որդոն, մառդ»⁶: Այստեղ նկատենք, որ Դավիթը բառով արտահայտված «անվան» և նրա նշած հասկացության հարաբերությունը չի դիտում իբրև բնական կապ կամ իբրև արդյունք առարկայի հատկանիշների պայմանավորվածության: Ինչպես հայտնի է, հույն փիլիսոփաների մոտ անվան և նրանով արտահայտված հասկացության փոխհարաբերության հարցը երկար ժամանակ փիլիսոփայական առանցքային հարցադրումներից մեկն է եղել. այդ առիթով փիլիսոփաների շրջանակում բուռն և կրքոտ վեճեր են գնացել. փիլիսոփաներից ոմանք դոմնում էին, որ անվան և նրա նշած բովանդակության՝ հասկացության միջև եղած կապը բնական է, որ բառաստեղծությունը արդյունք է առարկայի առանձնահատկությունների, այլ կերպ ասած՝ անունը համապատասխանում է իրենով արտահայտված առարկայի հատկանիշներին. այդ կարգի փիլիսոփաները անվանվում էին *φύσει-ի* («բնության») կողմնակիցներ: Փիլիսոփաներից ոմանք էլ, խիստ առարկելով առաջիններին և հերքելով նրանց տեսությունը, ճիշտ կերպով պնդում էին, որ անվան և նրանով զրևերվող առարկայի փոխհարաբերությունը ոչ թե բնական կապի արդյունք է, այլ՝ սովորույթի, օրենքի և պայմանականության: Ինքնին հատկանալի է, որ եթե անվան և հասկացության միջև լինեք բնական պայմանավորվածություն (բացառությամբ միայն լեզվի բառապաշարի մեջ շնչին տոկոս կազմող միջարկության բառերի), ապա բոլոր լեզուներում էլ միևնույն առարկայի բառանվանումը բացարձակ կերպով նույնը պիտի լիներ, հետևաբար աշխարհի բոլոր լեզուների բառապաշարը պիտի լիներ միասնական ամբողջություն՝ իբ համանման արտաբերմամբ: Սովորույթի, օրենքի և պայմանականության տեսակետի կողմնակից էր նաև Դավիթ Անհաղթը:

Դավթի մոտ հարցադրումը այլ բնույթի է նաև այն տեսակետից, որ թեև նա ասում է՝ «անուն սահմանէ զբնութիւն ենթակայ իրի», բայց դրանով ոչ թե ակնարկում է անվան և նրա նշած առարկայի էության («բնութեան») համապատասխանությունը կամ նույնությունը, այլ՝ անվան և նրանով արտահայտված հասկացության համապատասխանությունն ու նույնությունը, այլ կերպ ասած՝ ընդգծում է անվան (=բառի) նշանակողական ֆունկցիան, մատնանշելով ոչ թե առարկայի հատկանիշները, այլ անվան բուն էությունը՝ նրա հասկացություն ցույց տալու հանդամանքը:

Մյուս կողմից՝ նա հակադրում է «անուն» և «սահմանում» տերմինները՝ եթե անունը մի բառով է արտահայտվում, ապա սահմանումը՝ բազմաթիվ բառերով. «և զոր սահմանի ձեռն բազմաց բառից առնէ,— դրում է նա,— զայն անունի ձեռն միոյ բառի»⁷: Ելնելով այս բնորոշումից, հեղինակը անունը համարում է «կարճառոտ սահման», իսկ սահմանումը՝ «անուն ծանալեալ»: Վերջին դեպքում, երբ առհասարակ ամեն մի երևույթի կամ անվան սահմանումն է արվում, ապա դա հնարավոր է լինում միայն նախադասությամբ և նախադասության միջոցով, որը հեղինակը անվանում է բան:

⁶ Մ. Ա. Բ. Է. Չ. ա. տ. յ. ա. ն., Դավիթ Անհաղթ, Սահմանը իմաստասիրութեան, Երևան, 1960, էջ 28:

⁷ Մ. Ա. Բ. Է. Չ. ա. տ. յ. ա. ն., նշված աշխատությունը, էջ 28:

Բնորոշ է, որ բառերի և նախադասությունների նշանակողական և հաղորդակցական (կոմունիկատիվ) ֆունկցիաները հաշվի առնելիս, հեղինակը դրանք բաժանում է երկու մեծ խմբերի. ա) մի զեպրում բառերն ու նախադասությունները հասկացություններ և միտք են արտահայտում և այդ շարքով «անունն» ու «բանը» ընդհանրություն ունեն. «...արդարև զի զոր ինչ առնե անուն, առնէ և բան, քանզի և անուն և բան զբնութիւն ենթակայ իրին յայտնեն»⁸, ըստ որում այդ տիպի նախադասության անդամները (իր տերմինով՝ «բաղկացուցիչ մասերը») առարկան բնորոշող կամ սահմանող բնույթ ունեն, ինչպես՝ «Մարդ (է) կենդանի բանաւոր մանկանացու մտաց և մակացութեան ընդունակ»: բ) Երկրորդ տիպի նախադասությունները համարվում են «յայտնիչ բնութեան ենթակայ իրի», կամ՝ «վասն ուսանելով բացազանչմանց» բնույթն ունեն: Սրա տակ հեղինակը հասկանում է երկու կարգի նախադասություններ. առաջին տիպի նախադասությունները նրանք են, որոնց բաղկացուցիչ անդամները ո՛չ թե իրի կամ առարկայի էությունն են բացահայտում, այլ նրա էության պարագաները, որոնք «պատահական» բնույթ են կրում. օրինակ՝ «...մարդ է ուղղագնաց, ծիծաղական, լայնեղունգն, քանզի այստրիկ դպարագայս բնութեանն յայտնեն և ոչ զբնութիւնն»⁹: Երկրորդ տիպի նախադասությունները այնպիսիք են, որոնց բաղկացուցիչ անդամները ո՛չ առարկայի էությունն են բացահայտում, ո՛չ էլ նրա պարագաները, այլ խոսողի կամքը, թելադրանքը կամ ցանկությունն են արտահայտում, ինչպես՝ «Ծանիր զեկ»:

Փիլիսոփաները սահմանման էությունը ըմբռնելու համար կարիք են ունեցել վերլուծելու նրա բաղադրիչ տարրերը՝ հանգելով այն հետևության և ընդհանրացման, որ յուրաքանչյուր սահմանում ունենում է մեկ կամ երկու եզր՝ «ենթակայ» և «կատարումն» (արդի տերմինով՝ գործողություն) առանձին-առանձին և կամ՝ միասնաբար. «Եւ պարտ է գիտել, — գրում է Դավիթը, — եթէ սահմանք կամ յենթակայէ առնուն, և կամ ի կատարմանէ, և կամ չերկոցունց. այսինքն՝ յենթակայէ և ի կատարմանէ»¹⁰: Բարթոլոմիոս Բոլոնիացին գտնում է, որ եզր ասելով պետք է հասկանալ համառոտ նախադասության (իր տերմինով՝ «առաջարկութեան») վերածումը իր բաղադրիչ մասերի՝ «Իսկ եզրն սահմանի այսպէս. եզր է այն յորս լուծանի առաջարկութիւնն, որպէս ենթակայն և ստորոգեալ»¹¹: Շարահյուսագիտությունը վերցնելով փիլիսոփայական գիտությունից «ենթակայ» և «ստորոգեալ» տերմինները՝ նրանց բովանդակությունը փոքր ինչ այլ երանգ հաղորդեց, պահպանելով հանգերձ նրանց արտահայտած հասկացության ընդհանուր և էական դժերը:

«Ենթակայ» տերմինի փիլիսոփայական-տրամաբանական սահմանումը հետևյալ կերպ է ձևակերպված Դավիթի մոտ. «Ենթակայ է, ըստ որում լինի և ըստ որում ազդէ, եթէ արհեստ և եթէ մակացութիւն»¹²: Այս բնորոշումից ակնհերև է դառնում, որ ամեն մի առարկայի՝ լինի կոնկրետ մասնագիտության («արհեստի») հյուսնություն, դարբնություն, ոսկերչություն ևլն.) կամ վերացական գիտության («մակացութեան») աստղաբաշխություն, փիլիսոփայություն

8 Մ. Ա. ր. և շ. ա. տ. յ. ա. ն., Դավիթ Անյաղթ, Սահմանք իմաստասիրութեան, Երևան, 1960, էջ 28:

9 Նույն տեղում, էջ 28:

10 Նույն տեղում, էջ 38:

11 Չեւազիր N 2382, Թ. 274ր:

12 Մ. Ա. ր. և շ. ա. տ. յ. ա. ն., Նշված աշխատությունը, էջ 38:

ևլն.) պատճառը ենթակա է կոչվում, այլ կերպ ասած՝ յուրաքանչյուր կոնկրետ մասնագիտության առաջացման դիսավոր միջոցը կամ առարկան ենթակա է համարվում. այսպես՝ հյուանություն ենթական փայտն է, որի միջոցով կամ շնորհիվ ընդհանրապես գոյություն ունի հյուանությունը, դարբնության ենթական՝ երկաթը, որով պայմանավորված է դարբնության, իբրև «արհեստի», առաջացումը, ոսկերչության ենթական՝ ոսկին, որի շնորհիվ առաջացել է ոսկերչությունը: Շարահյուսագիտությունը, սակայն, վերցրեց փիլիսոփայությունից «ենթակայի» միայն ընդհանուր գաղափարը, ա՛յն, որ նա ցույց է տալիս մի բան անող կամ լինող առարկա, և նրան քերականական իմաստ վերագրեց: Իսկ դա նշանակում է, որ ենթակայի շարահյուսագիտական ըմբռնումը նույնիսկ երբեմն կարող է հակադրվել տրամաբանական (փիլիսոփայական) ըմբռնմանը. օրինակ՝ կրավորական կառուցվածք ունեցող նախադասություններում քերականական ենթական և տրամաբանական ենթական բոլորովին ներհակ հասկացություններ են արտահայտում: «Որդի սիրի ի հօրէ իւրոյ» նախադասության քերականական ենթական որդին է, որը սակայն տրամաբանության տեսակետից գործողություն կրող օբյեկտն է, մինչդեռ տրամաբանական ենթական, ընդհակառակն, բացառական հոլովով դրված «ի հօրէ» բառաձևն է, որովհետև իրականում տվյալ նախադասության մեջ հայրն է սիրում իր որդուն և ոչ՝ հակառակը: Մյուս կողմից՝ քերականական տեսակետից «ի հօրէ» բառաձևը ներգործող խնդիր է, և ոչ՝ ենթակա: Այստեղից բնականաբար հետևում է, որ եթե ենթակայի ըմբռնման մեջ տրամաբանությունը (փիլիսոփայությունը) հետաքրքրում է նախադասությամբ արտահայտված տվյալ գործողության իրական տերը, ապա շարահյուսագիտության (քերականության) համար՝ նախադասությամբ արտահայտված գործողության ձևական տերը, որը քերականական որոշակի հարաբերությունների մեջ է մտնում այլ խոսքի մասերի (հատկապես ստորոգյալի) հետ:

Դավիթը «կատարում»-ը համարում է իբրև ենթակայի փոփոխվող հատկանիշ. նա գրում է. «Իսկ կատարումն է, ըստ որում նկատէ և կերպարանի, և ըստ որում գամենայն ինչ առնէ, որդոն՝ հիւանութեան ենթակայ է փայտ, զի վասն փայտի գոյանայ հիւանութիւն. իսկ կատարումն ունի աթոռ առնել և տաճար շինել: Եւ դարձեալ՝ աստեղարաշխութիւն ենթակայ ունի զերկնային մարմինն, իսկ կատարումն ոչ եթէ գառնելն նման նմա, այլ զիտել զշարժումն նորա. նմանապէս և իմաստասիրութիւն ունի ենթակայ. ունի և կատարումն: Ենթակայ՝ գամենայն գոյսս. իսկ կատարումն՝ զգիտութիւն նոցին, այսինքն՝ զիտել զնոսա և նորումբը նմանիլ աստուծոյ»¹³:

Ինչպես տեսնում ենք արված մեջբերումից, տրամաբանության մեջ «կատարման» (=գործողության) հատկանիշը վերագրվում է շափաղանց ընդհանուր երևույթներին (հյուանության, աստղարաշխության, փիլիսոփայության և այլնի), մինչդեռ շարահյուսագիտությունը կատարման (=գործողության) հատկանիշը դիտում է ամեն մի նախադասության մեջ, յուրաքանչյուր նախադասության կառուցման համար անհրաժեշտ համարելով փոփոխվող հատկանիշի՝ գործողության առկայությունը, որ ենթակային է վերագրվում:

Դավիթը գնում է նաև ենթակայի և «կատարման» փոխհարաբերության հարցը, և գտնում, որ ենթական առաջնային է. որովհետև նախապես նա է

¹³ Ս. Արևշատյան, Նշված աշխատությունը, էջ 39—40:

գոյանում և հետո նոր առաջանում է, իբրև ենթակայի հատկանիշ, «կատարումը», հետևաբար «կատարումը» ածանցային՝ երկրորդական է. նման հարցադրումը նույնպես ընդունվում է շարահյուսագիտության մեջ և իր հետագա զարգացումն ու ամբողջական մշակումը ստանում՝ փերականական առումով: «Իսկ որ յենթակայէ սահմանք են, — գրում է Դավիթը, — առաջինք են քան զայնս որ ի կատարմանէ. վասն զի նախ ենթակայ գոյանայ և ապա կատարումն, զի եթէ ոչ ենթակայի հիւանութեան նախ փայտն, ոչ կարէ աւնել արտ, որ է կատարումն»¹⁴:

Դավիթը կողմնակից է երևույթների վերլուծության ինչպես զեղուկափվ, այնպես էլ ինդուկտիվ մեթոդներին. դրանց կիրառությունը որքան կարևոր է երևույթների բուն էությունը ճիշտ բացահայտելու և փիլիսոփայական ընդհանրացումներ կատարելու տեսակետից, նույնքան անհրաժեշտ և օգտակար է գրավոր խոսքի տարբեր միավորների միջև եղած փոխհարաբերությունը պարզելու և ըմբռնելու առումով: Ճանաչողական շափազանց արժեքավոր նրա հիշյալ գրույթը բերում ենք մի քիչ ավելի հանգամանորեն. «... ի ձեռն բաժանման՝ ստուգարար զմասունս նորա իմանամք. իսկ ի ձեռն մասանցն՝ ըստուգարար դրոյորն գիտեմք: Եւ դարձեալ, գիտելով ստուգարար զմասունս նորա, կարող լինիմք ստուգարար գիտել թէ որպիսի՞ շարադրութիւնք իմաստասիրութեան յորպիսի՞ մասունս վերաբերին, զի մի որք ի տեսականն վերաբերին, առ տգիտութեան կարծեսցուք ի գործականն վերաբերիլ, և որք ի գործականն՝ ի տեսականն»¹⁵: Շարահյուսագիտական վերլուծման համար զեղուկափվ և ինդուկտիվ մեթոդների զուգադրումն ու նրանց հմուտ կիրառումը նույնպես արդասարեք նշանակություն ունեցավ տարբեր նախադասությունների, նրանց անդամների բնույթն ու կառուցվածքը ճիշտ վերլուծելու և բացահայտելու տեսակետից, որն այժմ էլ հաջող կերպով կիրառվում է շարահյուսագիտական զաշխատություններում (և ո՛չ միայն շարահյուսագիտական, այլև գիտության բոլոր բնագավառներում):

Կարևոր է նկատել, որ Անանուն մեկնիչը Արիստոտելի «Յաղագս մեկնութեան» աշխատությունը վերլուծելիս իսկապես խոսքի մասեր է համարում միայն անունն ու բայը, իսկ նախադասության մեջ հանդես եկող մյուս բառերը՝ լրացումներ են կա՛մ անվան (ի դեպ՝ այս պարագայում անունն ու ենթական միասնաբար են ըմբռնվում հեղինակի կողմից), կա՛մ բայի (ավյալ դեպքում՝ բայ ասելով միաժամանակ Անանուն մեկնիչը հասկանում է ստորոգյալ): «...միայն իսկապէս մասունք բանի՞ անուն և բայ, — գրում է նա, — իսկ այլոցն՝ որք սովորեցան առ մանկագրչնսն ասիլ, ոմանք են որ ընդ անուամբ, իսկ այլք քնդ բայիս անկանին»¹⁶ (ընդգծումը մերն է — Լ. Խ.): Նման մտայնումը ելակետային նշանակություն ունեցավ շարահյուսագիտության հետագա զարգացման համար՝ առանձին ճշգրտումներ և ուղղումներ մտցնելով նրա ձևակերպման մեջ: Խոսքի մասերի սահմանափակումը միայն անվամբ և բայով՝ անշուշտ, ելնում է տրամաբանական գիտության տեսակետից, և ոչ՝ փերականական: Փերականական տեսակետից խոսքի մասեր հասկացության մեջ մանում են ոչ միայն անունն ու բայը, այլև բոլոր այն բառերը, որոնք օժտված

¹⁴ Ս. Ա. ր և շ ա տ յ ա ն, Նշված աշխատությունը, էջ 58:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 114:

¹⁶ Գորին վարդապետի, Մամբրեի վերձանողի և Դավի Անյաղթի մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1833, էջ 489:

են խոսքի մասային իմաստով, յուրահատուկ ձևավորումով և կիրառություններ-
աչդ նշանակում է, որ հայերենում խոսքի մասեր են՝ գոյականը, ածականը,
թվականը, դերանունը, բայը, մակբայը, կապը, եղանակավորող բառերը, շաղ-
կապը և ձայնարկությունը: Սակայն շարահյուսագիտության զարգացման մեջ
կարևոր ներդրում էր փիլիսոփաների կողմից լուծված այն հարցը, որ նախա-
դասության մեջ գլխավոր անդամներ են անունը (իրրև ենթակա) և բայը (իրրև
ստորոգյալ), իսկ մնացած բառերը մեկի կամ մյուսի լրացումներն են հիմնա-
կանում: Այս գաղափարը միանգամից լույս է սփռում նախադասության կա-
ռուցվածքը վերլուծելու և նրա գլխավոր ու երկրորդական անդամների վերա-
բերյալ ամբողջական ուսմունք ստեղծելու տեսակետից, որը իսկ և իսկ շարա-
հյուսագիտության բովանդակությունն է կազմում: «Ընդ անուամբ (անկանին)՝
իրր թէ դերանունութիւն, — շարունակում է Անանուն մեկնիչը, — և կամ մակ-
բայ, որպէս խնդրեալ որ գտցէ դիւրաբանչիւրս սոցա: Իսկ ընդունելութիւն ընդ
բայիւ. իսկ այլոցն՝ ամենեցունց՝ այլ իմն պիտոյից սակս առեալ լինին»¹⁷:
Հեղինակի պատկերացմամբ՝ հիշյալ խոսքի մասերից ոչ մեկը, առանձին վերց-
րած, չի կարող նախադասություն կազմել. և նա իր այդ պնդումը հաստատե-
լու համար դիմում է մի գեղեցիկ համեմատության. «Որպէս ի նաւի առ այլ
իմն պէտս առնանին առ ի մածուցանել՝ իրրև սինծն և վուշ, և առ ի զօղսն պնդել
րևեաք, և կամ առ ի գեղեցկութիւն՝ կարմրադեղն, և ոչ մի ոք ի սոցանէ մասն
ոչ ասի նալին»¹⁸ (ընդգծումը մերն է — Լ. Խ.):

Արիստոտելը քննելով անուն և բայ տերմինները, գրանց հակադրող հաա-
կանիչը համարում է ժամանակի կատեգորիան: «Անուն է ձայն նշանական ըստ
շարադրութեան առանց ամանակի»...¹⁹: «Բայ է որ առնշանակէ ամանակ՝ որոյ
մասն ոչինչ նշանակէ գատ, և է միշտ գայլմէց ասիցելոցն նշանակ: Եւ ասեմ,
զի առնշանակէ ամանակ, որդան՝ ողջութիւն՝ անուն, իսկ ողջ է՝ բայ. քանզի
առնշանակէ գայժմ գոյն. և միշտ գայլմէց ասիցելոցն նշանակէ...»²⁰:

Անանուն հեղինակը մեկնելով Արիստոտելի այս սահմանումները, հայե-
րենից վերցրած նորանոր փաստերով ու մանրամասներով հաստատում և ամ-
րապնդում է գրանք: Նա ճշգրտելով Արիստոտելի այն պնդումը, որ աճունը
բառ է առանց ժամանակի ընդգրկման, գտնում է, որ դա շտեպ է այնպես
հասկանալ, թե իրր առհասարակ անունը չի կարող ժամանակ նշանակել կամ
հնարավոր չէ ժամանակի տարբեր միավորներ իրենով կոչել: Ամենևին ոչ. ժա-
մանակի տարբեր հատվածների միավորները այլ կերպ չեն կարող արտահայտ-
վել լեզվում, քան բուն իսկ անվան կատեգորիայով. «...քանզի սերկ որ է ամա-
նակ, նշանակէ անուն, կամ վաղիւ կամ տարի, և կամ թէ այլ ինչ յայսպի-
սեացն՝ որոց անուն կայցէ ամանակի»²¹: Մինչդեռ Արիստոտելի հարցադրումը
այլ բնույթ է կրում, ասում է Անանուն մեկնիչը. անվան և բայի էությունն ու
հիմնական գծերը բացահայտելիս նկատում ենք, որ երկուսն էլ օժտված են
նշանակողական ֆունկցիայով՝ բառիմաստով, բայց խոսքի մասային նրանց
տարբեր պատկանելիությունը պայմանավորված է ժամանակի կատեգորիայով,

¹⁷ Կորին վարդապետի, Մամբրեի Վերծանողի և Դաթի Անյաղթի մատենադրութիւնը, ՎՊ 489:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 495:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 501:

²¹ Նույն տեղում, էջ 496:

որպես այդպիսին, որով և հակադրվում են անունն ու բայը. «Այլ վասն զի բայն հանդերձ դիրն նշանակելով և ամանակ իմն նշանակէ,— դրում է նա,— քանզի կամ զներկայն՝ կամ զանցեալն, կամ զապառնին: Իսկ անունս՝ և ոչինչ յայսպիսեաց աստի. յաղագս այսորիկ ասաց՝ եթէ առանց ամանակի»²²:

Այնուհետև Անանուն մեկնիչը կանգ է առնում անվան և բայի մյուս առանձնահատկությունների վրա. նա ճիշտ կերպով պնդում է, որ ոչ բոլոր արտաբերվող ձայները անուն (այս անգամ նրա ամենալայն իմաստով)՝ բառ կարող են լինել և գրի առնվել. բառի հիմնական հատկանիշներից է նրա մի բան նշանակելը, նշանակողական ֆունկցիա ունենալը. բայտ որում որոշակի իմաստով օժտված արտաբերվող ձայները բայտ կազմելու դեպքում կարող են նաև իրար միանալով ածանցավոր և բարդ բառեր կերտել: «...ոչ ամենայն ձայն անուն է,— դրում է նա,— յանբան կենդանեացն, ասելով՝ թէ նշանակեն իմն անգիր թնդմունք գազանացն, այլ վասն զի ոչ պատկանաւորութիւն ի սոսա գտանի և ոչ յարմարութիւն մասնկացն առ միմեանս, յաղագս այսորիկ և ոչ դրով նշանակին, սպա և ոչ անուն եղանին: Քանզի հարկ է զերկոսին ի միասին ընթանալ առ անուանն բազկացութիւն և նշանակելն գոլ՝ և զընդ դրով անգանել, որպէս զի պատկանաւոր եղիցի ձայն և անուն ասասցի»²³: Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, Անանուն մեկնիչը ուշադրութիւն է դարձնում ոչ միայն մի հիմնական ձևույթով կազմված պարզ բառերի, այլև երկրորդական և հիմնական ձևույթներով կազմված ածանցավոր և բարդ բառերի վրա: Այդ պատճառով բառի համար օրիս պայման է դնում՝ նրա նշանակողական ֆունկցիան և գրի առնվելու հանգամանքը. իրրև վառ սպացույց իր փաստարկման բերում է յակինդափոս անիմաստ հնչյունապատկերը. «քանզի ձայն է (սա) և ընդ դրով անկեալ, այլ վասն զի ոչ ևս նշանակ է ուրումն, յաղագս այսորիկ և ոչ անուն ասի. իսկ յորժամ մակադրեսցի և նշանակեսցէ ինչ իրս այսպիսի ձայնս, և անուն եղիցի»²⁴:

Մյուս կողմից՝ «ձայնը» «հնչումից» և «թնդումից» տարբերակելու համար հեղինակը պահանջում է, որ բառիմաստ ունենա, նշանակողական դերով օժտված լինի. հնչումն ու թնդումը նա համարում է ոչ թե ձայնավոր գործիքների միջոցով ստացված ձայն, այլ պատահական՝ ամեն մի օդի բախումից առաջացած ձայն: Բայց նկատենք, որ հեղինակը «ձայն» տերմինը օգտագործում է բառի հնչյունակազմի առումով: Այս պարզաբանումը տալուց հետո հեղինակը «ձայնը» սահմանում է այսպես. «Իսկ որ մի անգամ ի ձեռն ձայնաւոր գործեաց շնչոյն արտաբերութեան զօդս բախեալ՝ բացակատարէ իմն հնչումն, այսպիսիս իսկապէս ձայն ասի»²⁵:

Դավիթը խոստով է նաև անվան, իրրև գոյականի, մի այլ կարևոր առանձնահատկութեան մասին. անվանը հատուկ է նաև հոլովի կատեգորիան, ըստ որում գոյականի ուղիղ ձևը անվանում է ուղղական, որին վերադրում է նաև ենթակայի պաշտոնը. «քանզի ուղղականն՝ մի ոմն նշանակէ ենթակայ. և

22 Կորիւն վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի և Դաւթի Անյաղթի մասնագրութիւնը, էջ 496:

23 Նույն տեղում, էջ 499:

24 Նույն տեղում:

25 Նույն տեղում, էջ 496:

դալս յատկապէս»²⁶: Իսկ թեք հոլովներից առանձնապես խոսում է հայցականի և սեռականի մասին:

Բնորոշ է, որ Անանուն մեկնիչը բայի մասին անդրադառնալիս, նրան նույնպես վերադրում է թեքման հատկանիշ և այդ երևույթի համար «տապալում» բառն է օգտագործում. «... կենդանի հետևակ երկոտանի՝ բան իմն է, այլ ոչ ևս ճշմարիտ կամ սուտ, եթէ ոչ ևս էն առադրեսցի, որ է բայ, կամ եղիցին՝ որ է տապալումն բայի»²⁷:

Ուշագրավ է այս կապակցութեամբ Գավիթ Անհաղթի բացատրությունը. բայը միաժամանակ ստորոգյալ է անվանում նա և դոնում, որ առանց բայի (=ստորոգյալի) չի կարելի նախադասություն կազմել առհասարակ. «... բայց առանց բայի, — գրում է նա, — և ոչ մի ստորաուրիւն կամ բացասութիւն: Քանզի է կամ եղիցի, կամ էր կամ լինի, և կամ որքանք այլք այսպիսիք բայք արտակայցն է, քանզի առնշանակէ ամանակ»²⁸:

Հովհան Ռրոտնեցին այս հարցը քննում է մի քիչ ավելի հանդամանորեն և միանգամայն ճիշտ է դիրքավորվում, երբ պնդում է, որ խոսքի տարրեր մասերի (գոյականը գոյականի հետ, բայը բայի հետ, ածականը ածականի հետ, ինչպես և գոյականը ածականի հետ) հարակցումը շարահյուսական համաձայնութեամբ՝ չեն կարող միտք արտահայտել, քանի որ ստորոգման համար նրանց պակասում է բայ-ստորոգյալը: Ավելի հստակ ձևակերպելով իր այս միտքը, նշում է, որ բառերի համաձայնութեան (իր տերմինով՝ «շարադրութեան») ձևերը թեև բազմազան են, սակայն միայն գոյականի և բայ ստորոգյալի համաձայնութեամբ հնարավոր է ամփոփ միտք արտահայտել. «Թէպէտ բազում են շարադրութիւնք, — գրում է նա, — այլ միայն անուան և բայի շարադրութիւնն՝ յայտնէ զճշմարիտն և զսուտն: Զի թէպէտ շարադրի անուն առ անուն, որպէս՝ եղջերուաճաղ, ձիակապիկ, ոչ յայտնէ ճիշտ կամ սուտ: Եւ թէ շարադրի բայ առ բայ, որպէս՝ սերասնունդ, մեղսամակարդ, ոչ յայտնէ զսուտն և զճշմարիտն: Եւ թէ շարադրի երկու գոյացական անուանք, որպէս՝ մարդ կենդանի, քար անշունչ — և ոչ սոքա յայտնեն զճշմարիտն և զսուտն: Այլև թէ շարադրի երկու պատահական անուանք, որպէս՝ սեւագոյն, սպիտակագոյն — և ոչ սոքա յայտնեն ճիշտ և սուտ: Այլև թէ գոյացական և պատահական անուանք շարադրին, որպէս՝ մարդ սպիտակ, — և ոչ սոքա յայտնեն ճիշտ կամ սուտ: Բայց թէ շարադրի ի սոսա բայ ինչ, որպէս է կամ ոչ է, յայնժամ ստեն կամ ճշտեն»²⁹:

Շարահյուսագիտութեան համար բայով արտահայտված ստորոգյալի նախադասության մեջ կատարած վճռական դերի և բնույթի մատնանշումը միանգամայն բնորոշելի էր, և դա կարևոր նշանակություն ունեցավ շարահյուսագիտության ձևավորման և զարգացման տեսակետից. սակայն անհրաժեշտ է կատարել մի վերապահություն. տրամաբանները միշտ չէ, որ նախադասության մեջ բայն են համարում ստորոգյալ. եթե ստորոգյալը բաղադրյալ բնույթ ունի, այսինքն՝ հատկանիշի վերադրումը ենթակային կատարվում է ածականով կամ ածականաբար գործածված այլ խոսքի մասով և օժանդակ բայով,

²⁶ Կորին վարդապետի, Մամբրեի Վերծանողի և Գալթի Անյաղթի մատենագրութիւնք, էջ 500:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 509:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 473:

²⁹ Մատենագրան, ձեռագիր N 5331, Թ. 57բ:

ասյա ստորոգյալ է համարվում ոչ թե օժանդակ բայը իր ստորոգելիական վերադիրով, այլ հենց ստորոգելիական վերադիրը՝ իրրև ածական գործածված բառը օժանդակ բայի մոտ. ինչպես՝ «Տունը զեղեցիկ է» նախադասության մեջ՝ զեղեցիկ բառը: Այս կապակցությամբ Դավիթը «Մեկնութիւն չորեքտասան զլիսոց Արիստոտէլի ի վերլուծականն» աշխատության մեջ քննում է հետևյալ նախադասությունները՝ «Ոչ որ մարդ քար (է), և ոչ որ քար մարդ (է), որոնցից հետևեցնում է, «Որակն նոյն մնաց, քանզի երկոքին բացասականք, իսկ կարդ սահմանացն փոխեցաւ միայն, քանզի ստորոգիցեալն ենթակայ եղև, և ենթակայն ստորոգիցեալ: Քանզի յորժամ ասեմք՝ ոչ որ մարդ քար (է), մարդն ենթակայ է, իսկ քարն ստորոգեալ, իսկ յորժամ ասեմք, ևթէ ոչ որ քար մարդ, քարն ենթակայ է, իսկ մարդն ստորոգեալ»³⁰: Շարահյուսագիտությունը վերցնելով «ստորոգյալի» դադարիարը փիլիսոփայությունից, նրան հաղորդեց քերականական բովանդակություն՝ ճշգրտելով և սահմանազատելով ստորոգյալի և ստորոգելիական վերադիրի դերն ու նշանակությունը նախադասության մեջ:

Բացահայտելուց հետո ենթակայի, ստորոգյալի և կատարման (=գործողության) հարաբերությունները, այժմ անցնենք նախադասության ուսմունքի քննությանը փիլիսոփայական և տրամաբանական երկերում:

Նախադասության և մտածության փոխհարաբերության հարցը հետաքրքրել է առաջին հերթին փիլիսոփաներին, այդ հարցի աննշույթյամբ Դավիթի և Անանուն մեկնիչի արտահայտած մտքերը գեո այժմ էլ իրենց ուժն ու թարմությունը պահում են. Դավիթը ճիշտ կերպով գտնում է, որ ի՛նչ մտածություն էլ առաջանա մարդու զլիսում իր բազադրիչ մասերով՝ հասկացություններով ու նրանց միջև անվերջ հաստատվող հարաբերություններով հանդերձ, նույն համապատասխանությամբ նախադասություն է կազմվում՝ համարժեք խոսքի մասերի կատարած շարահյուսական պաշտոնների շարագրանքով, որով դրսևորվում է տվյալ մտածությունը. ինչպես, օրինակ՝ եթե այս կամ այն մտածությունը իր հասկացությունների և նրանց միջև առկա հարաբերությունների ծավալով հաստատական և կամ ժխտական բնույթ ունի, ասյա նրա արտահայտման խոսքի միավորը՝ նախադասությունը նույնպիսի կառուցվածք է ընդունում. «...ևթէ ըն խորհրդումն բան կամեցեալ իւր ցուցանել,— գրում է Դավիթը,— յորժամ՝ որպէս ըն ձայնի ստորասութիւնան ըն խորհրդումն ինչ լինիցի առ ի վկայութիւն տալ, յայնժամ շարադրեալ զմասունս բանին այնորիկ՝ առնեմք զշարագրութիւնն, յորմէ ճշմարիտն կամ սուտն հարկաւորապէս եզիցի, իսկ որպէս ըն ձայնի բացասութիւն, այսպէս ըն խորհրդումն տրոհութիւն (ընդգծումը մերն է — Լ. Խ.): Քանզի յուրաստ ելով գոլ զայս ինչ՝ զատուցանէ զշարագրութեան ընդ միմեանս կարծիս, որ է տրոհութիւն, և դարձեալ կամ ճշմարիտ կամ սուտ»³¹: Անանուն մեկնիչը, անշուշտ, նախադասությունը, իրրև խոսքի միավոր, արտահայտչական զլիսավոր միջոց, չի նույնացնում նրանով դրսևորվող բովանդակության հետ, այլ, շեշտելով նախադասության իրրև հաղորդակցական ձև լինելը, միաժամանակ ընդգծում է, որ նախադասության արտահայտած բովանդակությունը կարող է լինել միայն ա՛յն, ինչ մտածել և ուղեցել է հաղոր-

³⁰ Կորին վարդապետի, Մամբրէի վերձանողի և Դավիթ Անյաղթի մասնագրութիւնք, էջ 590—591:

³¹ Նույն տեղում, էջ 492:

դիլ խնդրո առարկա անձնավորությունը, եթե ավելի պարզ արտահայտվենք՝ երբեք հակասության մեջ չի կարող դանդիլ նախադասությունը այն բովանդակության հետ, որն հաղորդելու է կոչված ինքը: Դրանով առավել ևս բացահայտ է դառնում նախադասության սոսկ հաղորդակցական միջոց լինելու հանգամանքը: Այս միտքը ավելի հստակ ձևակերպված է Անանուն մեկնիչի հետևյալ տողերում. «Արդ որպէս ի ձայնի ստորասութիւնն կամ բացասութիւն՝ զճշմարիտն և զսուտն հարկաւորապէս յայտնեն, այսպէս և նիմացման շարագրութիւն կամ տրոհութիւն՝ զճշմարիտն կամ զսուտն հարկաւորապէս յայտնեսցեն»³²:

Մտքի և նրա դրսևորման լեզվական միջոցի՝ նախադասության փոխաբարբերության հարցի քննությունը Անանուն մեկնիչին հանգեցնում է այն բանին, որ մտածությունը երբեմն լինում է պարզ, երբեմն էլ բաղադրյալ, կապակցված, շղթայավորված (իր տերմինով՝ «շարամանեալ»), ուստի և նրանց լեզվական արտահայտությունն էլ լինում է կա՛մ պարզ, կա՛մ շարակցված, միաձույլ մի ամբողջություն. «Եթէ որպէս իմացմունքն երբեմն պարզ և երբեմն շարամանեալք են, — գրում է նա, — որպէս և ձայնքն զնոյն ընդունին ձև. քանզի և սորա երբեմն պարզ և երբեմն շարամանեալք եղանին»³³: Այստեղ կարևոր է նկատել նաև, որ արտաբերվող նախադասությունը ձև է համարվում, սա նույնպես արժեքավոր դիտողություն է հեղինակի կողմից: Սակայն «պարզ իմացմունք» ասելով հեղինակը հասկանում է սոսկ հասկացությունը, որով ո՛չ կարելի է մի բան հաստատել և ո՛չ էլ՝ հերքել. դրան իրրև լեզվական միավոր համապատասխանում է բառը, իսկ Անանուն մեկնիչի մոտ ավելի մասնավորված՝ անունը կամ բայը: Ինքնին հասկանալի է, որ սոսկ անվամբ կամ բայով չի կարելի ամփոփ միաք արտահայտել, կամ մի երևույթ հաստատել կամ ժրխտել: Մյուս կողմից՝ «շարամանեալ իմացմունք» բառակապակցությամբ հեղինակը ըմբռնում է մի քանի հասկացություններից բաղկացած մի ամփոփ միտք կամ մտածություն, ավելի ճշգրիտ՝ դատողություն: Սակայն դատողությունը, իր հերթին, չի կարելի դրսևորել այլ կերպ, քան նախադասության միջոցով, որով համապատասխան բառերի և քերականական հարաբերությունների միջոցով մի բան հաստատվում կամ ժխտվում է. «Պարզք են իմացմունքն, — գրում է նա, — յորժամ մասնկունք իմացմանն ոչ ճշմարիտ իցեն և ոչ ստիցեն, թէպէտ և առնշանակիցեն ինչ իրս: Իսկ շարամանեալք, յորժամ հարկաւորապէս զմինն ի նոցանէ ունիցին: Սոյնպէս և ըն ձայնի, յորժամ անուան և բայի զատի միմեանց արտաբերելոց, որ են և սորա մասնկունք արտաբերութեան բանի, ոչ ճշմարիտ և ոչ սուտ ի սոսա երևի: Իսկ առ միմեանս սոցա շարամանութիւն՝ յորոց բանն բաղկանայ, հարկ է կամ ճշմարիտն, և կամ սուտն որոշիլ»³⁴:

Հարցի նման լուծումը գիտական է, հիմնավորված, և խարսխված է երևույթների համակողմանի ու խորաթափանց քննության վրա: Դա տեսական մեծ նշանակություն է ունեցել նաև լեզվաբանության համար, որով որոշվում և բնութագրվում է լեզվի բուն իսկ էությունը՝ սպեցիֆիկան հասարակական այլ երևույթների համեմատությամբ, հանդիսանալով մտքերի փոխանակման և հաղորդակցման սոսկ միջոց ու գլխավոր գործիք այս կամ այն լեզվական խրմբավորման կամ հասարակության անդամների միջև: Նույնիսկ XIX և XX

³² Կորիւն վարդապետի, Մամբրէի վերձանողի և Դաւթի Անյաղթի մատենագրութիւնք, էջ 492:

³³ Նույն տեղում, էջ 491:

³⁴ Նույն տեղում:

դարերում լեզվաբանական տարրեր ուղղութիւններ չառաջացումը մեծ մասամբ պայմանավորված էր հենց այս ելակետային հարցի որոշումով, այդ հարցի բնութեան և լուսարանման մեջ նրանց ցուցաբերած տարրեր մոտեցումներով: Այդ տեսակետից կարևոր է ընդգծել, որ դեռևս VI—VII դարերում, հայերը հունարան հայերենով թարգմանելով անտիկ աշխարհի նշանավոր փիլիսոփաների և նրանց մեկնիչների աշխատութիւնները, մեծ ծառայութիւն մատուցեցին հայ փիլիսոփայական մտքի ձևավորմանն ու զարգացմանը, նպաստելով նաև հայ լեզվաբանական մտքի զարգացմանն ու հարստացմանը:

Ինչպես նկատվում է արված մեջբերումներից, փիլիսոփաներին կամ ավելի ստույգ՝ տրամաբաններին հետաքրքրել են շարահյուսագիտական հարցերը՝ նախադասութեան տարրեր տիպերի և նրանց անդամների բնույթը, ա՛յն շարժումը, ո՛ր շարժումը տրամաբանական կատեգորիաները դրսևորվում են լեզվի տարրեր միավորների միջոցով: Այդ է պատճառը, որ նրանք սահմանափակվում են այնպիսի նախադասութեանների քննութեամբ, որոնցով դատողութեան այս կամ այն տեսակն է արտահայտվում: Այդ նշանակում է, որ տրամաբանին առաջին հերթին և հիմնականում հուզում է ոչ թե նախադասութեան, իբրև քերականական միավորի, ձևը, տիպը կամ կառուցվածքը, որպես այդպիսին, այլ՝ նրանով բացահայտված բովանդակութեանը, այն էլ՝ ո՛չ թե ամեն մի նախադասութեան, այլ՝ իրենից դատողութեան ներկայացնող նախադասութեան բովանդակութեանը. հետևաբար նրանց մոտեցման մեջ դերիշխում է տրամաբանական տեսակետը: Եվ դա, անշուշտ, հասկանալի է և անխուսափելի:

Սակայն նախադասութեանը, իբրև լեզվական-քերականական ամենակարևոր միավոր, որով հնարավոր է դառնում լեզվական հաղորդակցութեանը այս կամ այն հասարակութեան անդամների միջև, շատ ավելի լայն ընդգրկում և ծավալ ունի, քան տրամաբանների պատկերացումը նախադասութեան մասին որպես սոսկ դատողութեան պարունակողի:

Ճիշտ է, որ դատողութեանը, լինելով մտածողութեան ձևերից մեկը, համարակազմային բնույթ է կրում, և այն կարող է դրսևորվել միայն նախադասութեան միջոցով: Սակայն դատողութեան այդ համարակազմային բնույթը դանապան լեզուներում և նույնիսկ միևնույն լեզվի տարրեր փուլերում ստանում է լեզվական-քերականական ամենարագմազան ձևավորում, և որի քննութեանն ու ուսումնասիրութեանը շարահյուսագիտութեան բուն իսկ առարկան է: Բացի դրանից, նախադասութեանը լինելով քերականական ամենակարևոր միավորը խոսքային հաղորդակցութեան պրոցեսում, իր դրսևորումներով արտահայտում է ո՛չ միայն դատողութեան, այլև էմոցիոնալ՝ կամային, հարցական և այլ բնույթի իմաստներ:

Բայց ի պատիվ անտիկ աշխարհի համապարփակ մտածող Արիստոտելի, բացառութեան կարգով պետք է ասել, որ նա ճիշտ էր բնութեան նախադասութեան էութեանը նաև որպես խոսքի հիմնական միավոր՝ իր ամենալայն իմաստով: Այդ մասին հավաստում է Անանուն մեկնիչը, համերաշխելով նրա տեսակետին. քառ բնույթի և եղանակի (մոդալութեան), Արիստոտելը նախադասութեանները բաժանել է հինգ ենթախմբերի՝ ա) ըզական, բ) հարցական, գ) հրամայական, դ) բացականչական («հռչական») և ե) պատմողական («բացերևական») տիպի նախադասութեանների: Ըստ որում, ինչպես հիշեցնում է մեզ Անանուն մեկնիչը, առաջին չորս ենթախմբերի մասին Արիստոտելը անդրադարձել է կա՛մ քերականութեան (իր տերմինով՝ «քերթողութեան») և կա՛մ

ճարտասանության մեջ: Իսկ պատմողական բնույթի նախադասություններից հատկապես դատողություն արտահայտող տիպերը (իր տերմինով՝ «բացերևական») նա ընդգրկում է արամարանական հետադատության ոլորտի մեջ: Եվ դա, անտարակույս, շատ համոզիչ է հենց այն պատճառով, որ արամարանական գիտության հետ ոչ մի առնչություն չունեն հիշյալ շարս տիպերը, որոնք առավելապես արտահայտում են էմոցիոնալ ապրումներ՝ կամային, հարցական և այլ բնույթի իմաստներ, և ոչ թե՛ դատողություններ: «... ըստ հինգ յեղանակս բանի ասացելոց, — մեկնում է Անանուն հեղինակը, — քանզի ոմանք են ըղձականք, իսկ ոմանք հարցականք, և ոմանք հոշականք, իսկ ոմանք հրամանեանք, և՛ այլք բացերևականք: Թողեալ զայլսն զամենեսեան՝ բացերևական բանիս խնդիր առնէ. քանզի յաղագս այլոցն ամենեցուն՝ զոմանս յիշեսցէ՛ յորժամ յաղագս քերթողութեանն առէ. իսկ զոմանս ըն՝ ճարտասանականսն հարցափորձեսցէ՛ արուեստ: Իսկ յաղագս բացերևական բանի նայամ իրողութեան զորոշմունսն առնէ, էանզի առ արամարանական կերութիւնն, և կամ իսկապէս առնէ՛ առ նոյն ինքն իմաստասիրութիւն յոյժ պիտանացու է, էանզի միայն յայտնէ՛ զնշմարիտն և զսուտն, զորոյ իմաստասէրս ունի տարփանս»³⁵ (ընդգծումը մերն է — Լ. Խ.):

Նախադասության մասին այս ամբողջական պատկերացումը ընդունվից նաև շարահյուսագիտության կողմից՝ միայն այն տարբերությամբ, որ եթե արամարանությունը պահվում է միայն դատողական բնույթի նախադասություններով, ապա շարահյուսագիտությունը՝ բոլոր այն նախադասություններով, որոնցում պատմական այս կամ այն փուլում լեզուն դրսևորում է իր իրական գոյությունը: Նախադասությունների ըստ տարբեր կղանակների (մոգալների) բաժանումն ու անվանումը, որ առաջին անգամ տվել է Արիստոտելը, առանց էական փոփոխության, դեռ այսօր էլ շարահյուսագիտական բժրմունքների ոլորտի մեջ են մնում: Սակայն պետք է նկատել, որ դրանց յուրացումը շարահյուսագիտության կողմից միայն շատ հետագայում է կատարվում:

Նախադասության առանձնահատկությունները քննելիս Արիստոտելը համեմատություն է անցկացնում, մի կողմից՝ նախադասության, մյուս կողմից՝ անվան և բայի միջև, որպեսզի առավել որոշակի և հստակ կերպով բացահայտի նախադասության բուն իսկ էությունը, նրանց հակադրությամբ միանգամայն պարզ և ջցուն դարձնի նախադասության հաղորդակցական ֆունկցիան: Այդ պատճառով նա գտնում է, որ «անունն» ու «բայը», առանձին վերցրած, առանց քերականական հարաբերության մեջ մտնելու և նախադասություն կազմելու, «ասութիւն» են, որոնք ո՛չ հաստատում և ո՛չ էլ հերքում են մի բան, շարահյուսագիտական արտահայտությամբ՝ չեն ստորոգում, հատկանիշը չեն վերագրում ենթակային: «Արդ անուն կամ բայ, — գրում է նա, — ասութիւն եղիցի միայն, վասն զի ոչ է ասել այնպէս յայտնել ինչ ձայնիւ, մինչ զի բացերևոցել, կամ հարցեալ ուրուք, կամ ոչ, այլ իւր յառաջագոյն կամեցելոյ...»³⁶: Իսկ դատողություն պարունակող նախադասությունը կոչվում է «բացերևական», որով ամփոփ միտք է արտահայտվում, և որն օժտված է ստորոգման հատկանիշով: Մյուս կողմից, «բացերևական» նախադասությունը Արիստոտելը բաժանում է

³⁵ Կորին վարդապետի, Մամբրէի Վերժանողի և Գաթի Անյաղթի մատենագրութիւնք, էջ 508:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 509:

երկու ենթատեսակի՝ ա) «ստորասութեան», երբ նախադասութիւնը հաստատական բնույթի է, բ) «բացասութեան», երբ նախադասութիւնը ժխտական բնույթի է: «Եւ է պարզ բացերևութիւն ձայն նշանական, յաղադս գոյ ինչ կամ ոչ գոյ, — գրում է Արիստոտելը, — որպէս ամանակին բաժանեալք. և ստորասութիւն է՝ բացերևութիւն ուրումն գումեմնէ. իսկ բացասութիւն՝ բացերևութիւն ուրումն ապումեմէ: Եւ վասնզի է և զիքն երևեցուցանել իրրև զիք, և զչիքն իրրև զչիք. և զիքն իրրև զչիք, և զչիքդ իրրև զիք, և շուրջ զարտաբոյսն այժմու ամանակին, սոյնպէս զամենայն ինչ ներկալցի, զորս ստորասեացն որ ապասոցել, և զոր ապուսեացն որ ստորասոցել»³⁷: Բացի դրանից, յուրաքանչյուր հաստատական բնույթի նախադասութիւն միաժամանակ կարող է վերածվել ժխտական բնույթի նախադասութեան և ընդհակառակն. «... ապա ուրեմն յայտնի է, զի ամէնում ստորասութեան՝ է բացասութիւն հակակայ, և ամէնում բացասութեան՝ ստորասութիւն»³⁸:

Որտանեցին, արձագանքելով Արիստոտելի արտահայտած գաղափարներին, իր կողմից ավելի որոշակի պարզութեամբ նշում է, որ նախադասութիւնը առհասարակ, իրրև խոսքի միավոր իր ընդգրկմամբ ու ծավալով ավելի մեծ հասկացութիւն է, քան դատողական բնույթի նախադասութիւնը (իր տերմինով՝ «բացերևական»-ը), իսկ վերջինս էլ, իր հերթին, ավելի մեծ հասկացութիւն է, քան հաստատական բնույթի նախադասութիւնը («բացասութիւն»-ը): «Նախ է բանն, և ապա բացերևութիւն և ապա ստորասութիւնն և բացասութիւնն»³⁹, — գրում է նա:

Արիստոտելը խորամուխ է լինում նաև նախադասութեան բուն իսկ կառուցվածքի մեջ, որի մասին արտահայտած իր դատողութիւնները, ինչպէս մասամբ տեսանք վերևում, հույժ կարևոր նշանակութիւն են ունեցել շարահարկապիտական մտքի զարգացման և հարստացման համար: Ի դեպ՝ նրա հայ թարգմանիչը «առաջարկութիւն» տերմինն է օգտագործում նաև «նախադասութեան» փոխարեն, իրրև նրա համանիշը. ըստ որում Արիստոտելը գտնում է, որ յուրաքանչյուր նախադասութիւն անվազն բաղկացած է երկու գլխավոր անդամներից՝ ենթակայից, որը մի բան է անում կամ լինում, ստորոգյալից, որը ենթակային վերագրում է նրա այս կամ այն հատկանիշը. «...սահման կոչեմ, — գրում է նա, — յոր վերլուծմանի նախադասութիւն ի ստորոգեալ ի նենթակայն, եթէ ոմն է՝ յաղադս որոյ է բանն, իսկ ոմն՝ յաղադս նորա աւացեալ, որք տիրապէս մասունքն գոն առաջարկութեան»⁴⁰: Սույն հարցի կապակցութեամբ Դավիթը միանգամայն պարզ և աներկրայորեն պնդում է, որ առանց ենթակայի և ստորոգյալի չի կարելի նախադասութիւն կառուցել: Նա նույնիսկ նախադասութեան «արմատ» և «հիմն» է համարում ենթական և ստորոգյալը. «...այսորիկ երկօրեան արմատ և հիմն են բանականին, այսինքն՝ ստորոգեալն և ենթակայն...»⁴¹:

Այսպիսով, նախադասութեան և նրա կառուցվածքի մասին փիլիսոփայութեան և տրամաբանութեան մեջ վաղ շրջանում արտահայտված տեսակետները

37 Կորին վարդապետի, Մամբրէի Վերծանողի..., էջ 466:

38 Նույն տեղում:

39 Ձեռագիր N 5331, Բ. 53ր:

40 Կորին վարդապետի, Մամբրէի Վերծանողի..., էջ 576:

41 Նույն տեղում, էջ 305:

կարևորագույն նշանակություն ունեն շարահյուսագիտական մտքի ձևավորման և զարգացման համար⁴²:

Հունարան հայերենով թարգմանված փիլիսոփայական աշխատությունները, միաժամանակ ծանոթացնելով հայ դպրության մշակներին անտիկ աշխարհի լավագույն մտածողների երկերը, կուլտուրական մեծ նշանակություն ունեցան հայ միջնադարի մտավոր դործունեության բողբոջման համար. նրանք խոշորագույն ազդակներ հանդիսացան դիտության շատ բնագավառների առաջացման և ձևավորման առումով: Հատկապես իմաստասիրական երկերի մեկնիչներն ու թարգմանիչները, ձգտելով ստեղծել փիլիսոփայական գրականության համար անհրաժեշտ տերմինաբանություն ու հասկացություններ, միաժամանակ արհեստական միտում ցուցաբերեցին լեզվաշինարարության մեջ՝ որոշակի շրջադարձ կատարելով մեսրոպյան հայերենի գրական լեզվից. եթե հունարան հայերենի ներկայացուցիչները կարողացան բազմաթիվ նախածանցներով ու վերջածանցներով հարստացնել հայերենը և լայն շափով ընդարձակել նրա բառակազմական ներքին հնարավորությունները՝ իմացական—խոհական ամենաբարդ ու ամենանուրբ մտքեր, հասկացություններ արտահայտելու տեսակետից, ապա լեզվի ներքին կառուցվածքի՝ հատկապես շարահյուսության կողմից կատարեցին հայերենի ողուն խորթ հունարան նորամոծություններ: Հունարան հայերենով թարգմանված փիլիսոփայական երկերը, մյուս կողմից, սրկաս նշանակություն չունեցան նաև հայ քերականական մտքի ձևավորման ու զարգացման համար ընդհանրապես, իսկ շարահյուսագիտության ձևավորման ու զարգացման համար՝ մասնավորապես:

Այժմ անցնենք քերականական-մեկնողական բնույթի աշխատություններում տեղ գտած շարահյուսագիտական մտքերի վերլուծմանը:

Թրակացին վերոհիշյալ իր աշխատության մեջ տալիս է միայն նախադասության սահմանումը և թվարկում խոսքի մասերը, որոնցով առհասարակ կազմվում է նախադասությունը. ի դեպ՝ «բան» տերմինն է օգտագործում ինչպես նախադասության, այնպես էլ խոսքի առումով, առանց դրանց հստակ տարբերակման. այդ պատճառով էլ «բանի մասունք» բառակապակցությամբ նա խոսքի մասերն է հասկանում, և ոչ՝ նախադասության անդամները: Նրա այս ըմբռնումը մի քանի դար շարունակ գերիշխել է ինչպես մեր քերական մեկնիչների, այնպես էլ ինքնուրույն հեղինակային բնույթի աշխատություններում, մինչև որ շարահյուսագիտությունը անշատվում է ձևաբանությունից և ձևավորվում իբրև քերականագիտության ինքնուրույն բնագավառ՝ իր ուսումնասիրության որոշակի ոլորտով ու հարցադրումներով: Իսկ խոսքի մասերի և նախադասության անդամների որոշման տարրեր սկզբունքները դիտականորեն մշակվեցին պրոֆ. Գ. Սևակի կողմից, և որոնք հետագայում ընդունվեցին ու զրվեցին արդի քերականագիտական աշխատությունների հիմքում: Թրակացին նախադասությունը սահմանելիս ընդգծում է այն միտքը, որ լեզվական միեկնույն հանրու-

42 Պետք է նշել, որ եթե մենք հատկապես կանգ առանք Արիստոտելի աշխատությունների և Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական և տրամաբանական բնույթի մեկնողական երկերի վրա, ապա այդ այն պատճառով, որ շարահյուսագիտությունը անհշիտ հարցերի ուսումնասիրությունն ու արծարծումը հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության մեջ վաղ շրջանում առաջին անգամ կատարվում է Դավիթ Անհաղթի կողմից. իսկ նրանից հետո հանդես եկող փիլիսոփաները մեկնողական բնույթի իրենց երկերում, ըստ էության, նոր բան չեն ավելացնում մեր շոշափած խնդիրներին:

թյան պատկանող մարդու բառապաշարում աարբեր դասդասման (խոսքի մասերի) վերաբերող բառերը շարադրվելով (իրար մոտ գալով) կազմում են «բան» (=նախադասություն). այլ կերպ ասած՝ նախադասությունը արդյունք է մարդու գիտակցության մեջ գտնվող «ցիր ու ցան» բառերի շարադրման, որով «ինքնակատար կերպով» արտահայտվում է միտքը: «Բան է հետևակ բառի շարադրութիւն դարամախոհութիւն ինքնակատար յայտնելով: Եւ բանի մասունք են ութ. անուն, բայ, բնդունելութիւն, յազ, դերանուն, նախադրութիւն, մակբայ, շաղկապ: Քանզի է առասութիւնդ իբրև տեսակ ընդ անուամբ ենթարկեալ»⁴³: Շարահայտագիտական այս միակ գիտողությունն է, որով սահմանափակվում է Քրակացին իր ամբողջ աշխատության մեջ:

Դավիթ Քերականը իր «Մեկնութիւն քերականին» աշխատության մեջ հայտնում է այն տեսակետը, որ մտքի բովանդակությունը բացահայտվում է տրոհմամբ՝ հասկացությունների միջոցով, ինչպես և նախադասությունը հաղորդվում է տրոհմամբ՝ բառերի միջոցով: «...Ս տրոհութենէն դպարունակ միտսն տեսանեմք,— գրում է նա,— այսինքն՝ յորոշելոյ դրանսն և դատանելոյ»⁴⁴: Իր այս պնդման ճշտությունն ու բացառիկ կարևորությունը բնդգծելու և հիմնավորելու համար գիպուկ և պատկերավոր համեմատություն է անցկացնում, մի կողմից՝ մտքի և նախադասության տրոհման, մյուս կողմից՝ խոհարարի՝ միտք համաչափ մասերի անդամահատելու միջև. նա գտնում է, որ եթե միտքը տրամարանական ճշտությամբ շորոհվի հասկացությունների, իսկ նախադասությունը՝ քերականական ճշտությամբ բառերի, ապա անհասկանալի և անիմաստ կդառնա նրանց բովանդակությունը. «Եսկ ոչ ուղիղ տրոհելն ըստ շարխոհակերի գանդամսն ոչ ուղիղ յաշել,— գրում է նա,— որ է գմիտսն ի մտաց և դրան ի բանէ ոչ գատուցանել, և պարունակեալն ի նմա անյայտացաւ միտք, զի ի լսողէն զանխլացոյց և ինկն անարուեստ ցուցաւ»⁴⁵ (բնդգրծումը մերն է — Լ. Խ.): Այնուհետև նա փորձում է մեկնել նաև Քրակացու բնորոշումը «բան»-ի մասին, սակայն առանձին նորություն չի հայտնում այդ առթիվ:

Անանուն մեկնիչը ավելի հստակ և որոշակի է ըմբռնում Քրակացու սահմանումը նախադասության մասին, հայերենի լիզվական օրինակով գործնականորեն ցուցադրում նրա էությունն ու բաղադրիչ մասերը. «...յորժամ շարադրէ որ զԴաւիթն, զշարադրեացն և զպատեբազմն և զմարացն և զհայոցն,— գրում է նա,— և ասիցէ յարապէս եթէ՝ «Դաւիթ շարադրեաց զպատեբազմն մարաց և հայոց», որ է բան: Արդ Դաւիթն առանձին բառ է, և պատեբազմն առանձին բառ է և այլն, իսկ շարադրութիւն նոցա բան լսի, որ կատարէ զշարադրութիւն յինքնէ»⁴⁶: Անանունի այս մեկնարանությունը բնդունվում և տարածվում է նաև հետագա մեր քերական-մեկնիչների կողմից, որոնք հիմնականում մեջբերելով հանդերձ նրա խոսքերը, այս կամ այն գիտողություններով ու նրբերանգներով լրացնում են այն:

«Գրչության արվեստի» հիմնագիրները՝ Արիստակես Գրիչն ու Գևորգ Ակնաացին իրենց աշխատություններում ուղղագրական կանոններ սահմանելիս ամբողջովին ելնում էին այս կամ այն տիպի բառերի ոչ միայն ձևարանական

43 Ն. Ա գ ո ն ց, Եզված աշխատությունը, էջ 12:

44 Նույն տեղում, էջ 88:

45 Նույն տեղում:

46 Նույն տեղում, էջ 138:

հատկանիշներից, այլև առաջին հերթին նախադասության մեջ նրանց կատարած պաշտոնից, այլ կերպ ասած՝ շարահյուսագիտական բմբունումներից: Նրանց վերլուծությունը գերազանցապես շարահյուսագիտական բնույթ կրելով հանդերձ, հիշյալ հեղինակները շոշափում են հիմնականում հայերենի ուղղագրության ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական հարցերը, ուստի և բնական է, որ չի կարելի սպասել նրանցից շարահյուսական կատեգորիաների վերաբերյալ տեսական հարցերի արծարծում: Այսպես, օրինակ, Արիստակես Գրիշը նշում է, որ եթե ստորոգյալով արտահայտված գործողությունը մեկնում կամ ուղղվում է նախադասության ենթակայից դեպի այլ առարկաներ, ապա իբրև օբյեկտ ծառայող անունները առավ վերջավորվելիս երբեք չեն ստանում: Հիմնավորելու համար իր այս դրույթը իբրև ցուցադրական օրինակ բերում է այնպիսի նախադասություններ, որոնցում առավ վերջավորվող քաղաքների և գյուղերի անունները մի գեպքում հանդես են գալիս իբրև տեղի պարագա՝ ուղևորման հայցականով.

«...երթամ ի Կիլիկիա, յԱնարզարա, ի Մամեստիա... և կամ թէ ընդ այլ ոք ասես թէ՛ «Գնա դու ի Կիլիկիա, յԱնարզարա, ի Մամեստիա...»:

Իբրև տեղի պարագա՝ ներգոյականի իմաստով.

«...յայս կերպս է Սելեւկիա, Միւրիա, Սերաստիա», «այս ինչ դիւրագին է յԱռհա, յԵթովպիա, ի Բիթանիա...»:

Մյուս գեպքում իբրև նախադասության գլխավոր անդամի՝ ենթակայի պաշտոնով. «...չէն է կամ աւեր Ամասիա, Անկիւտիա, Ասիա»⁴⁷ ևլն:

Գեորգ Սիլեուացին բառի ուղիղ և թեք ձևերի հակադրությունը բմբունելի դարձնելու համար նկատի է ունենում նրա շարահյուսական ֆունկցիան նախադասության մեջ. եթե խոսքի մեջ տվյալ գոյականը ենթակայի գերում է, ապա այն ուղղական հոլովով է հանդես գալիս, իսկ եթե շարահյուսական այլ ֆունկցիաներ է գրսևորում, ապա այն հոլովված է և կիրառվում է թեք հոլովով. «Եւ դայսոսիկ դանուանս,— գրում է նա,— որ առանց չիոյ են՝ [թէ] մարդկան սրբոց կամ անսրբոց և թէ տեղեաց գեղից կամ քաղաքաց, երբ ի քէն սկսեալ դէպ ի նա գնա[լ]՝ շպիտի չի. յորժամ ասես՝ Երեմիա դայս ասաց, կամ Բառնարա դայս գործեաց: Նմանապէս և յորժամ ասես՝ ի Գալելիա գնաց, կամ յԱտանա գնամ,— ի քէն է սկսեալ բանն և առ նա է ի գնալ...»⁴⁸:

Վարդան Արևելցուց մեզ հասել են քերականական երկու աշխատություն՝ «Քերականի մեկնութիւն» և «Վասն բանին մասանց» գործերը. վերջինս առաջաբանով և ծանոթագրություններով լույս է ընծայվել պատմաբան-բանասեր Լ. Խաչիկյանի կողմից՝ «Տեղեկագրի» 1943 թվականի 2-րդ համարում, որտեղ Վարդան Արևելցու հիշյալ աշխատությունների վերաբերյալ հետևյալ ուշադրավ գնահատականն է տրված.

«Վարդան Արևելցու «Քերականի մեկնութիւն»-ը, ինչպես և մեր կողմից հրատարակվող «Վասն բանին մասանց» փոքրիկ աշխատությունը, առանձնահատուկ տեղ են զբաղում հայ քերականական գրականության մեջ: Նրանք միակն են, որ գրված են բոլորին հասկանալի ու պարզ մի լեզվով, որի հիմքում ընկած է Կիլիկյան բարբառը: Ոչ միայն լեզուն, այդ աշխատությունների ողջ կառուցվածքը պարզ է, շարադրանքը սահուն և ազատ արհեստական գիտակա-

⁴⁷ Մատենագարան, ձեռագիր № 2882, Թ. 145ա—բ:

⁴⁸ Մատենագարան, ձեռագիր № 2281, Թ. 362բ—363ա:

նությունից, ոճը՝ ճոխ, ժողովրդական դարձվածներով ու կյանքից վերցրած օրինակներով հարուստ»⁴⁹: Մասնավորելով իր խոսքը «Վասն բանին մասանց» աշխատության մասին, Լ. Խաչերյանը շարունակում է. «...նրա (Վարդան Արևելցու — Լ. Խ.) «Վասն բանին մասանց»-ը, վերոհիշյալ դրական կողմերից զատ, հայ հին քերականություններից միակն է, որ ազատվելով ճարտասանական ու փիլիսոփայական դիտությունների խառնուրդից, հանդես է գալիս որպես զուտ քերականական դիտություն, դիտություն՝ խոսքի մասերի մասին (ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ)»⁵⁰: Մեր շոշափած հարցի կապակցությամբ մեզ առանձնապես հետաքրքրում է Վարդան Արևելցու հենց այս երկրորդ փոքրիկ աշխատությունը, որը թեև ծավալով ընդամենը 4—5 էջ է կազմում, բայց հայ շարահյուսագիտության պատմության տեսակետից կարևոր նշանակություն ունի: Պրոֆ. Գ. Զահուկյանը սույն աշխատությունը իրավամբ համարում է «հայոց լեզվի համառոտ շարահյուսության նախատիպ»⁵¹, որովհետև այն «հայոց լեզվի շարահյուսության սկզբունքների նկարագրության առաջին ինքնուրույն փորձն է»⁵²:

Վարդան Արևելցին, ի տարբերություն Թրակացու քերականության հայ մեկնիչների, խոսքի մասերը սահմանելիս ելնում է ոչ թե նրանց ձևաբանական առանձնահատկություններից, այլ շարահյուսական դերից ու պաշտոնից, նրանց կիրառական ֆունկցիայից: Ի դեպ՝ պետք է նկատել, որ այս աշխատության մեջ նա արդեն Թրակացու քերականության մեկնիչը չէ, այլ ինքնուրույն հեղինակ՝ շարադրելով իր հայացքները խոսքի մասերի վերաբերյալ:

Հեղինակը «բան» ասելով հասկանում է խոսքի նվազագույն միավոր նախադասությունը, որն, իր ըմբռնմամբ, բաղկացած է լինում երեք անդամներից՝ «անուն», «բայ» և «նախադրություն» բառերից, ըստ որում «նախադրություն» տերմինի տակ ըմբռնում է ենթակայի լրացումները՝ դրանցից հատկապես որոշիչը:

«Բան կոչի կատարումն խորհրդոյ, — գրում է նա, — երբ ասես, թէ հոգևոր աէրն հրամայեաց եկեղեցի շինել՝ կատարեալ բան է. հոգևորն նախադրութիւն է և աէրն անուն և հրամայեացն բայ և եկեղեցի շինելն խորհուրդ կատարեալ»⁵³ (ընդգծումները մերն են — Լ. Խաչերյան):

«Վեցերորդ մասն բանին նախադրութիւնն է, որ է ճոխաբանութիւն, յորժամ հէզ ինչ դնես յառաջք բանին՝ բարի թագաւոր, իմ ապաւէն պարոն, Էրիստոսապահ Թորոս»⁵⁴:

Նկատելի է, որ Արևելցին մակրայի մասին տված սահմանմամբ հասկանում է ստորոգյալի լրացումները՝ խնդիր և պարագա անդամները. «Եւթներորդն՝ մակրայ է, որ է վերնարայ և կամ կրկնարայ: Թէ երկու մարդոյ իրք կամիս տալ, ասես ճորտուն՝ երկաքանչիւրոցն տուր, և թէ ամենոյ կամիս, ասես իւրաքանչիւրոցն, կամ երկուց, երից, շորից»⁵⁵:

Սահմանափակվելով բերված մեջբերումներով, տեսնում ենք, որ Արևելցին խոսքի բոլոր մասերն էլ մեկնաբանում և նկարագրում է շարահյուսագիտ-

49 «Տեղեկագիր», ՍՍՌՄ-ի ԳԱ Հայկական ֆիլիալ, 1943, № 2, էջ 84:

50 «Տեղեկագիր», ՍՍՌՄ-ի ԳԱ Հայկական ֆիլիալ, 1943, № 2, էջ 84—85:

51 Գ. Զահուկյան, նշված աշխատությունը, էջ 253:

52 Նույն տեղում:

53 «Տեղեկագիր», ՍՍՌՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալ, 1943, № 2, էջ 86:

54 Նույն տեղում, էջ 87—88:

55 Նույն տեղում, էջ 88:

տություն տեսանկյունից: Այս հանգամանքը վկայում է այն մասին, որ եթե խոսքի մասերի բնորոշման մեջ շփոթվել են ձևաբանական և շարահյուսական սկզբունքները, և ձևաբանական կատեգորիաները որոշվել են շարահյուսական կատեգորիաներով, ապա շարահյուսագիտության ներթափանցումը քերականության մեջ, վերջին հաշվով, ինքնին նշանակալի երևույթ է հայ քերականագիտության զարգացման գործում, նպաստելով քերականության բաղկացուցիչ մասերի, իրրե դիտական առանձին դիսցիպլինաների, ձևավորման խնդրին:

Նսալի Նչեցին, մեկնաբանելով Թրակացու տված սահմանումը նախադասության մասին, կրկնում է նաև Անանունի բացատրությունը նախադասության կառուցվածքի վերաբերյալ՝ կատարելով միաժամանակ որոշ լրացումներ: Նա գտնում է, որ «շարագրութիւն»-ը կապակցված խոսք է՝ այս առթիվ օգտագործելով «բան» տերմինը իր ամենալայն իմաստով, որով դրսևորվում է մտածողությունը ինքնաբերաբար «իսկ շարագրութիւն, այսինքն բան լսի, որ կատարէ զմտածութիւնն յինքենէ»⁵⁶: Նա պարզաբանում է, որ Թրակացու ձևակերպման մեջ «բան» տերմինի առթիվ կիրառված «հետևակ» բառը պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ դա ոչ թե շափածո, այլ արձակ խոսքին է վերաբերում, երբ «ցան ու ցիր» գտնվող բառերը, առանց տաղաչափության կանոնների հաշվառման, «միայար» շարագրվում են «բան» են կազմում. «Իսկ հետևակ ասաց,— գրում է նա,— գոչն ներշափական յորժամ ոչ բացորոշեալ տեղիս ցուցանէ սղից և երկացն հեղինայից. այլ հետևանա ընդ բառս ցան և ցիր, որ շարագրէ առմիմեանս զաւտարսն ածել յնթադասութիւն միմեանց և առնել բան ըստ շարագրութեան, այսինքն՝ ըստ միայարութեան որպէս ասացան, դի բան ի շարագրութենէ բառիցն լինի, որպէս և բառն ի փաղապսեանց և ի վանդից»⁵⁷:

Նչեցին առավել ևս ճշգրտում է նախադասության՝ «բան»-ի էությունը և ընդգծում նրա ֆունկցիոնալ՝ հաղորդակցական կողմը: Նա ճիշտ կերպով պընդում է, որ նախադասության միջոցով դրսևորվում է հաղորդվող և ավարտուն մտածությունը, ինչպես նաև գրավոր խոսքում արտահայտվող մտածությունների՝ նախադասությունների միջև սահմանները որոշվում են ստորակետով, միջակետով և «աւարտեալ» կետով՝ վերջակետով. «...բան ասէ զյայտնեալ և զկատարեալ խորհուրդն որ զտրամախորհութիւնն յինքն ցուցանէ,— գրում է Նչեցին,— այսինքն՝ զաւարտումն խորհրդոյն, որ ստորակետովն և միջակետաւ և աւարտելովն յայտնի և դադարէ խորհուրդն»⁵⁸: Բացառիկ կարևորությունի հեղինակի այն միտքը, որ որքան էլ բառեր կողք կողքի դրվեն, առանց նրանց միջև պահանջվող անհրաժեշտ և պարտադիր քերականական հարաբերությունների, նախադասություն չի կարելի կազմել. նշանակություն չունի նաև վանկերի քանակը նախադասության կառուցման համար իրրե պարտադիր նորմա. «... ոչ եթէ բաղմութիւնք անուանցն ոչ միայն կզավանկքն, ոչ են և ոչ ասին բանք, որպէս՝ մարդն, հացն և ջուրն, այլ և ոչ երկավանկք, եռավանկք և որք մի ըստ միողէքն»⁵⁹: Բացի դրանից, ուշադրով է նաև Նչեցու այն արտահայտությունը, ըստ որի զանազան կառուցվածք ունեցող նախադասությունների առաջացումը պայմանավորված է մտածողության հարափոփոխ ընթացքով:

56 Մատենադարան, ձևագիր № 6897, ք. 38բ:

57 Նույն տեղում:

58 Նույն տեղում, ք. 39ա:

59 Նույն տեղում:

ու բնույթով: Նրա այս միտքը շատ արժեքավոր է նաև այն առումով, որ քերականական-մեկնողական բնույթի երկերում առաջին անգամ ճիշտ է բնորոշվում տարբեր տիպի նախադասությունների առաջացման հիմքը, որպիսի բացատրությունը ընդունելի է շարահյուսագիտության տեսության համար. «Բայց ասի տրամախոսությունը և փոխադրություն, — գրում է նա, — քանզի արդ և իսկ փոփոխի խորհուրդ մտացն յայլևայլս և այնպէս ծնանի գրանս զանազանս ի միմեանց այլևայլ բառիւն»⁶⁰ (ընդգծումը մերն է — Լ. Խ.):

Երզնկացու շարահյուսագիտական հայացքները լիովին նման են Եսայի Նշեցու տեսակետներին, ուստի և կանգ չենք առնում դրանց վրա:

Առաքել Մյունեցին բացատրում է բառի, նախադասության և խոսքի միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությունները՝ տալով դրանցից յուրաքանչյուրի քերականական ըմբռնումը: «Զի՛նչ է շաղաշարութիւն, — հարցնում է նա և ապա պատասխանում. — նախ՝ որ բազում վանդ շաղաշարի և մի բառ կազմի, և բազում բառ շաղաշարի և մի բան կազմի, և բազում վանդ և բառ և բան շաղաշարին և խաւսք և դրոյց առնեն»⁶¹: Արված մեջբերումից ակնհայտ է դառնում, որ, հեղինակի համոզմամբ, «խոսքը և գրույցը» ավելի մեծ ծավալի հասկացություններ են, քան նախադասությունը: Անշուշտ, նրա այդ պնդումը վեր է ամեն կասկածից: Մյուս կողմից նշենք նաև, որ նման հարցադրումը շատ կարևոր է շարահյուսագիտության համար, որով առավել ևս ընդարձակվում էր նրա հետազոտության ոլորտը: Դրան ավելացնենք նաև, որ «խոսքի» և «գրույցի» սահմանումը առաջին անգամ մեր քերականական-մեկնողական բնույթի աշխատություններում հանդիպում ենք հիշյալ հեղինակի մոտ: Առաքել Մյունեցին «շաղաշարել» տերմինը օգտագործում է արդի «համաձայնություն» շարահյուսագիտական տերմինի իմաստով. «Մարձեալ անուն ընդ բայի շաղաշարի, և բան ցուցանէ, որպէս ասել՝ Պետրոս գրեաց, գործեաց: Արդ շաղաշարելն երկու բան ցուցանէ, այսինքն՝ որպէս շաղախել զբազում բանս ընդ իրար, այսինքն՝ զի բազում վանդ ի մի շաղախին և ապա մի բառ կազմի որպէս ասել խաղաղութիւն, այս մին բառ որ ի շորս վանդից շաղախմանէ կազմեցաւ, սոյնպէս անուն և բայ շաղախին և խաւսք և դրոյց կազմեն: Երկրորդ շաղաշարել, այսինքն շաղախել և շարել, այսինքն՝ բազում վանդ շաղախել և մի բառ կազմել և բազում շարել և բան և խօսք կազմել»⁶²: Իսկ նախադասության վերաբերյալ Թրակացու տված սահմանման մասին իր նախորդների ասույթները իրրև արդեն իսկ ձեռք բերված նվաճում, ընդունում է հեղինակը և իր բառերով վերահաստատում դրանք:

Ահա սրանք են, հիմնականում, ինչպես փիլիսոփաների, այնպես էլ հայ քերական-մեկնիչների ընդհանուր գիտելիքներն ու գաղափարները, նրանց ծառայության հակիրճ նկարագրությունը շարահյուսագիտության բնագավառում:

Իրրև ամփոփում վերն ասածների, հանդում ենք հետևյալ եզրակացությունների.

1. Փիլիսոփաներն ու տրամաբանները իրենց երկերում շատ արժեքավոր և հարուստ գիտողություններ են թողել շարահյուսագիտության վերաբերյալ:

⁶⁰ Մատենադարան, ձեռագիր № 6897, ք. 38բ—39ա:

⁶¹ Ձեռագիր № 530, ք. 88ա:

⁶² Մատենադարան, ձեռագիր № 2380, ք. 414բ—415ա:

որոնք հետադաշում ընկալվում և յուրացվում են վերջինիս կողմից: Ավելին, մեր վերլուծությունը աներկմիտ պարզությունը ցույց է տալիս, թե որքան մեծ է փիլիսոփայության և հատկապես տրամաբանության ծառայությունը շարահյուսագիտության ձևավորման և նրա զարգացման նախադրյալների՝ շարահյուսագիտության կարևորագույն ըմբռնումների ու տերմինների ստեղծման տեսակետից: Այդ ուղղությամբ կատարված հետազոտությունը հանդեպնում է մեզ այն հետևություն, որ շարահյուսագիտության նախապատմությունը իր հիմնական և էական գծերով, հարցադրումների ծանրակշիռ բովանդակությամբ ու մեկնաբանմամբ, առաջին անգամ տրվում են փիլիսոփայական և տրամաբանական աշխատություններում:

2. Քերականական-մեկնողական բնույթի աշխատություններում շարահյուսագիտական ըմբռնումները հարցադրումների շատ ավելի նեղ շրջանակ են ընդգրկում, քան փիլիսոփայական-տրամաբանական երկերում արծարծված շարահյուսագիտության տեսությունը առնչվող խնդիրներն ու հասկացությունները: Բացի դրանից, քերականական-մեկնողական բնույթի երկերում շարահյուսագիտական ըմբռնումները սահմանափակվում են սոսկ նախադասության ուսմունքի շուրջ արտահայտված գաղափարներով: Դա, անշուշտ, ինքնին հասկանալի է, որովհետև քերականական հիշյալ աշխատությունները մեկնողական բնույթ կրելու պատճառով հարկադրված էին լուսարանելու և պարզաբանելու միայն քերականական այն դրույթներն ու տեսակետները, որոնք ձևակերպված էին Դիոնիսիոս Թրակացու «Արուեստ քերականին» երկում: Իսկ Դիոնիսիոս Թրակացին, ինչպես ասվեց վերևում, շարահյուսագիտական հարցերից անդրադարձել է միայն նախադասության մասին՝ սեղմ և ամփոփ մի սահմանմամբ: Սակայն քերական-մեկնիչները ձգտել են, իրենց ժամանակ քերականագիտության ձեռք բերած նվաճումների և մակարդակի համաձայն, նախադասության և նրան հարակից հարցերի շուրջ, որքան հնարավոր է, ամբողջական պատկերացում ստեղծել, արտահայտելով այդ առթիվ արժեքավոր և հետաքրքրական տեսակետներ:

3. Այս շրջանում, անշուշտ, չի նկատվում փիլիսոփայական և տրամաբանական երկերում արծարծված շարահյուսագիտությանը առնչվող բազմաթիվ հարուստ և նուրբ դիտողությունների լայն և համակողմանի ներթափանցում քերականագիտական աշխատություններում: Դրա պատճառը արդեն ասվեց, որ հիշյալ երկերի մեկնողական գրականության պատկանելն էր, որը կաշկանդում էր հեղինակներին ծավալվելու և մշակված ինքնուրույն տեսակետներ արտահայտելու ձևաբանությանն ու շարահյուսագիտությանը վերաբերող բազմաթիվ երևույթների ու հարցերի մասին: Բայց արդեն այն, ինչ իրրև շարահյուսագիտական հայացքների ամբողջություն մշակվել էր փիլիսոփայական-տրամաբանական, ինչպես և մեկնողական քերականական բնույթի երկերում, լուրջ և կարևոր նախադրյալներ հանդիսացան շարահյուսագիտական մտքի հետագա անկաշկանդ զարգացման համար՝ քերականական ինքնուրույն և ինքնատիպ աշխատություններում:

Л. Г. ХАЧЕРЯН

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ СИНТАКСИЧЕСКОЙ МЫСЛИ РАННЕГО ПЕРИОДА

(Р е з ю м е)

В данной работе автор исследует историю раннего периода армянской синтаксической мысли. Автор исходит из того, что история раннего периода этой части армянской грамматики имеет глубокие корни, следовательно, нельзя представить себе ее изучение без одновременного исследования взаимосвязи с философией и логикой, без рассмотрения многочисленных замечаний о синтаксисе, которые имеются в сочинениях по философии и логике как армянских авторов, так и крупнейших мыслителей античного мира, переводившихся на армянский язык представителями эллинофильской школы переводчиков (V—VII вв.). Именно поэтому автор анализирует, с одной стороны, переводные и оригинальные труды по философии и логике, а с другой — сочинения армянских грамматиков-толкователей.

Исследование показывает, как велики заслуги философии и особенно логики в деле формирования науки о синтаксисе и создания важнейших синтаксических понятий и терминов. В грамматических трудах комментаторского характера синтаксические понятия охватывают гораздо более узкий круг вопросов, чем вопросы и пояснения, связанные с теорией синтаксиса, поставленные в философско-логических сочинениях. Более того, синтаксические понятия в грамматико-комментаторских работах ограничиваются исключительно мыслями, касающимися учения о предложении. Это само собой понятно, ибо упомянутые грамматические труды, ввиду того, что они носят комментаторский характер, освещают лишь те грамматические положения, которые были сформулированы в работе Дионисия Фракийского «Искусство грамматики». А Дионисий Фракийский, как показано в статье, обращался к синтаксическим вопросам лишь в связи с предложением, предлагая весьма узкое и краткое определение последнего.

Несмотря на это, грамматико-толкователи стремились, в соответствии с достижениями науки того периода, к созданию возможно полного представления о предложении и смежных вопросах, выражая по этому поводу ценные и интересные мысли.

Комментаторский характер этих трудов не давал авторам возможности распространяться и выражать самостоятельные точки зрения о многочисленных явлениях и вопросах, относящихся к морфологии и синтаксису армянского языка. Но уже то, что было разработано в философско-логических, а также грамматико-комментаторских трудах, явилось серьезной и важной предпосылкой для дальнейшего развития армянской синтаксической мысли в оригинальных и своеобразных грамматических трудах.

L. G. KHATCHERIAN

DE L'HISTOIRE DE LA PERIODE ANCIENNE DE LA PENSEE
SYNTAXIQUE ARMENIENNE

L'auteur part du fait que l'histoire de la période ancienne de la pensée syntaxique arménienne n'est pas sans avoir de profondes racines et que, par conséquent, l'étude n'en est possible que dans ses rapports avec la philosophie et la logique et les nombreuses observations touchant à la syntaxe et contenues dans les ouvrages de philosophie et de logique d'auteurs arméniens et de grands penseurs de l'antiquité, reproduits en arménien par les adeptes de l'école hellénistique de traducteurs (V^e—VIIe siècles). On trouve donc dans cet exposé l'analyse que l'auteur présente d'une part des textes originaux ou traduits d'ouvrages de philosophie et de logique et, d'autre part, des travaux des grammairiens et commentateurs arméniens.

Cette étude montre que la philosophie et, en premier lieu, la logique ont grandement contribué, tout en l'enrichissant de termes et de notions respectifs, à faire de la syntaxe une science indépendante. Les ouvrages de philosophie et de logique semblent accorder plus de place aux problèmes théoriques de la syntaxe que ne le font les grammaires interprétatives où la syntaxe se limite à la phraséologie. Ces mêmes ouvrages, étant donné leur caractère interprétatif, ne comportent que les règles grammaticales formulées par Denis de Thrace dans sa «Grammaire grecque» où il ne touche, comme on nous le fait remarquer, aux questions de la syntaxe qu'en liaison avec la phrase qu'il définit d'une manière succincte et concise.

Malgré cet état de choses et sans manquer d'émettre à ce sujet des opinions toutes de valeur et d'intérêt, les auteurs de ces grammaires s'efforçaient en s'appuyant sur les progrès de la science à cette époque de donner de la phrase et des questions s'y rapportant, une image assez parfaite.

Le caractère interprétatif de ces ouvrages privait les auteurs de la possibilité de se déployer et d'exprimer leurs points de vue personnels sur les nombreux phénomènes et problèmes de la morphologie et de la syntaxe de la langue arménienne. Mais ce qui avait été déjà élaboré dans les traités de philosophie et de logique comme dans les ouvrages de grammaire interprétative fut une condition importante et sérieuse du développement ultérieur de la pensée syntaxique arménienne.

